

de Volkskrant

INTERVIEW MAKERS DESIGN VAN HET DERDE RIJK

Zo maak je een tentoonstelling over nazidesign zonder het fascisme te verheerlijken. ‘Je proeft de actualiteit’

Het thema ‘Volk en elite’ met onder meer het wandtapijt ‘Du bist Deutschland’ (1945), ontworpen door Rudolf Hermann Eisenmenger. Daarvoor staat het dressoir van Adolf Hitler, ontworpen door Albert Speer. Beeld Rebecca Fertinel

Dit weekend opent de tentoonstelling *Design van het Derde Rijk* in het Design Museum Den Bosch. Het samenstellen van een ingetogen, informatieve expositie was een balanceeract voor de makers.

Karolien Knols 5 september 2019, 17:35

In februari 2018 uitte Timo de Rijk (55) [in een interview in de Volkskrant](#) zijn ongenoegen over de allesverzengende politieke correctheid in de Nederlandse museumwereld. De directeur van het Design Museum Den Bosch miste polemieken, urgentie en de tinteling, en gooide meteen maar een flinke steen in de kalme vijver: hij was voornemens een tentoonstelling te maken over nazi-design. ‘Als je in je museum de belangrijkste stromingen in de designgeschiedenis wilt laten zien,’ verklaarde hij zijn plan, ‘kun je niet met een grote boog om de jaren dertig en veertig heen blijven lopen.’

Er kwam meteen kritiek, natuurlijk, vooral uit de hoek van de antifascisten: de tentoonstelling zou ongetwijfeld bijdragen aan verheerlijking van de nazi-ideologie. Er kwam ook bijval. Frank van Vree, directeur van het NIOD (instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies), noemde een tentoonstelling over de ethische aspecten van totalitaire bewegingen, mits in een goede historische context geplaatst, ‘goed te verdedigen.’

In oktober 2018 ging *de Volkskrant* met De Rijk en gastconservator Almar Seinen (54) mee naar München. Daar lagen, in de kelders van archieven en musea, de spullen die ze mogelijk zouden kunnen lenen voor hun tentoonstelling. Swastika's, de films van Leni Riefenstahl, het organisatiehandboek van de NSDAP dat nauwkeurig voorschrijft wat je moet dragen, hoe je een feest moet geven, hoe de Duitse straten eruit moeten zien. Posters van Hitler, tijdschriften voor de jeugd, voor huisvrouwen. Huiveringwekkend, zo kon je het bezoek beschrijven – zo dicht bij de gruwel van het nazisme te zijn. Maar voor Seinen en De Rijk was het ook een opwindende ervaring: alles wat ze tot nu toe alleen in boeken hadden gezien, konden ze hier aanraken. Jongens in een snoepwinkel, zo omschreef een Duitse conservator hen. En steeds hing de vraag in de lucht: [mag je vormgeving, in dienst van zo'n verderfelijke regime, eigenlijk wel mooi vinden?](#)

Kennzeichen für Schutzhäftlinge in den Konz. Lagern

EXHIBIT "N"

Form und Farbe der Kennzeichen

	Politisch	Berufs- Verbrecher	Emigrant	Bibel- forscher	Homo- sexuell	Asozial
Grund- farben						
Abzeichen für Rückfällige						
Häftlinge der Straf- kompanie						
Abzeichen für Juden						
Besondere Abzeichen	 Jüd. Rasse- schänder	 Rasse- schänderin	 Flucht- verdächtig	 Häftlings- nummer	<p>Beispiel</p> <p>Häftlings-Nr. Rückfälliger Schutzhaft Jude Häftling d. Strafkompanie Nachforschungs- bedürftig</p> <p>RECEIVED Dank No. 2. 24 Pins No. 2. 24 Date No. 2. 24 W.C.C.C.</p>	
	 Pole	 Tscheche	 ehemalige Wehrmacht angehöriger	 Häftling Ia		

Herkenningstekens waarmee onderscheid werd gemaakt tussen gevangenen in concentratiekampen, document uit het staatsarchief Bad Arolsen. Beeld Design museum Den Bosch

Dit weekend is *Design van het Derde Rijk* een feit. Met de hoofdrolspelers blikken we terug: wat waren de uitdagingen, dilemma's en de valkuilen tijdens het maken van een tentoonstelling over zo'n explosief onderwerp?

De marketing

Toen Maan Leo (33) in het voorjaar van 2018 solliciteerde op de functie van marketing- en communicatiemanager, had ze het interview in *de Volkskrant* goed gelezen. Daarin had Timo de Rijk zich onder andere afgevraagd of de nazi's ook zo succesvol waren geweest als het design niet zo goed was geweest. 'Eén ding,' zei ze tijdens haar eerste gesprek met De Rijk: 'Als het over design en nazi's gaat, mag je de woorden 'mooi' en 'succesvol' nooit meer gebruiken.'

Bij het verkopen van een tentoonstelling als *Design van het Derde Rijk*, gaat alles anders dan je als marketeer gewend bent. Je hoeft niks sensationeel te maken. Bijvoeglijk naamwoorden heb je niet nodig. Wat overblijft is: feitelijk communiceren. 'In het eerste persbericht dat ik verstuurde stond waarom we deze tentoonstelling willen maken, wat er te zien zal zijn en hoe de kaartverkoop is geregeld.' Ze maakt de vergelijking met de tentoonstelling van het minimalistische keramiek van Geert Lap, onlangs te zien in het Design Museum. 'Daar moest ik echt goed nadenken met welk verhaal ik het publiek kon overhalen om te komen. Wat is er nieuw aan? Waarom is het belangrijk om dit nu te laten zien? Bij *Design van het Derde Rijk* hoef ik niemand ervan te overtuigen dat deze tentoonstelling, voor het beeld dat we hebben over goed en kwaad, op precies het juiste moment komt.'

Poster uit 1933. Beeld Design Museum Den Bosch

De kritiek

Nou, niemand? Ruben Vis van het Nederlands Israëlistisch Kerkgenootschap noemde de voorgenomen tentoonstelling raar en onsmakelijk. Met Arthur Graaff, woordvoerder van de antifascistenbond AFVN, heeft het museum de grootste tegenstander van de tentoonstelling tegenover zich. Graaffs aanvankelijke en terechte zorg, zegt Leo – loopt het museum het risico met deze tentoonstelling bij te dragen aan de verheerlijking van het nazisme? – slaat al snel over in een stroom mails met verdachtmakingen en onterechte aantijgingen. Dat ze geen historisch onderzoek hebben gedaan, dat er geen aandacht zal zijn voor de Holocaust, dat er geen overleg is geweest met de Joodse gemeenschap in Den Bosch, dat De Rijk ‘liegt en bedriegt in ware nazi-stijl’.

Deel van de tentoonstelling ‘Design van het Derde Rijk’. Beeld Rebecca Fertinel

Leo heeft een mapje met mails en de persberichten die hij namens de AFVN heeft verstuurd. ‘Niet alleen aan ons. Ook aan de pers, aan de bruikleengevers, de fondsen die ons financieel steunen, onze raad van toezicht. Hij werpt zijn net breed uit, en al die mensen nemen contact met ons op.’

Ook De Communistische Jongerenbeweging CJB brandde deze zomer kaarsjes voor de deur van het museum, vergezeld van een spandoek waarop stond: 'Voor de 293 slachtoffers van vooruitstrevend design.' Leo en De Rijk nodigden de CJB uit voor een gesprek, waarin ze gedetailleerd uitlegden wat er in de tentoonstelling te zien zou zijn, en welk verhaal erbij zou worden verteld. Desondanks zijn de communistische jongeren er niet van overtuigd, zegt Caetano Antunes van de CJB Brabant, dat het museum de politieke en historische context van de wreedheden van het nazisme goed op de bezoeker overbrengt. 'We zijn bang dat extreem-rechts de tentoonstelling als een leuk dagje uit zal zien.'

Verkiezingsposter van de NSDAP uit 1932. Beeld Design museum Den Bosch

293 vermoorde Joden

Recht tegenover het museum ligt de synagoge, overigens al jaren niet meer in gebruik als gebedshuis. Op de muur hangt een plaquette met de namen van 293 Bossche Joden die in de oorlog zijn vermoord – het Joods Monument van Den Bosch. ‘De geschiedenis geeft je hier een klap in je gezicht’, zo verwoordt De Rijk het. Hoe de Joodse gemeenschap reageerde op de plannen voor de tentoonstelling? ‘Je kunt moeilijk over ‘de’ Joodse gemeenschap spreken’, zegt Marc Verbeek, initiatiefnemer van het Joods Monument. ‘Dat heb ik zelf gemerkt toen ik met mijn plan voor de plaquette kwam. Er is altijd wel iemand die zich niet vertegenwoordigd voelt.’

In april zat Verbeek voor het eerst aan tafel bij De Rijk, samen met een vertegenwoordiging van de stichting die de synagoge tot muziekcentrum verbouwde, en een familielid van een van de Bossche Joodse oorlogsslachtoffers. Verbeek verwoordde hun voornaamste zorg: ‘Of de integriteit van het Joods Monument, op 6 meter afstand van de ingang van het museum, gedurende de tentoonstelling gewaarborgd was? De gesprekken hebben geleid tot een bescheiden samenwerking. Op het raam dat uitzicht biedt op de synagoge, staat straks een tekst waarin het lot van de Bossche Joden wordt beschreven. En in de voormalige synagoge zullen lezingen worden geprogrammeerd.

De zoektocht naar spullen

Tijdens hun vele bezoeken aan (kunst)historische instituten in Duitsland zochten Seinen en De Rijk naar objecten en voorwerpen die de verleiding van het design het best inzichtelijk maakten. Er is gewikt en gewogen: niet te veel militaria – een specialisme van Seinen. Geen persoonlijke objecten van Hitler, ook al konden ze die krijgen, want dan ligt het gevaar van

verheerlijking op de loer. Ook belangrijk: ze wilden onder geen beding spullen lenen van verzamelaars met dubieuze sympathieën. Niet voor niets is het leeuwendeel van de tentoongestelde spullen afkomstig uit collecties van musea en archieven.

De grootste uitdaging tijdens het maken van de tentoonstelling was een antwoord vinden op de vraag: waarmee verbeeld je het ultieme kwaad, de vernietiging van 6 miljoen Joden? Tijdens zijn bezoek aan het Stadtmuseum in München had De Rijk gezien hoe de vaste tentoonstelling *Nationaal-socialisme in München* eindigde met foto's van de stapels lijken in concentratiekamp Auschwitz. 'Kunnen we zonder?', vroeg hij zich daar af. In Den Bosch is er voor gekozen om te laten zien hoe over de vormgeving van het kwaad is nagedacht.

Uit de tentoonstelling 'Design van het Derde Rijk'. Beeld Rebecca Fertinel

In een met een muurtje afgeschermd, intieme ruimte in de grote tentoonstellingszaal hangen ontwerptekeningen van de gaskamers en een militaire kaart van Warschau, uit 1939. Daarop is in november 1940 door SS-Sturmbannführer Max Jesuiter met een paars potlood een lijn getrokken waar het Joodse getto moest komen – startpunt van de Endlösung van Poolse Joden. Hij wordt er koud van, zegt De Rijk. ‘Ik probeer me voor te stellen wat er in het hoofd van Jesuiter omging toen hij dat lijntje trok. Van alles wat er op de tentoonstelling te zien is, zal dit me het meest bijblijven.’

De vormgeving

Hoe maak je een ontwerp voor een tentoonstelling met een beladen en extreem gevoelig onderwerp als het design van het Derde Rijk? Dick Heijdra (62) van PronkStudio: ‘Door één woord voortdurend als waarschuwingsbord voor ogen te houden: terughoudendheid. En dat woord is belangrijk, omdat Timo de Rijk van het begin af aan heeft gezegd: bij ons valt straks niks te beleven, alleen te begrijpen.’ In juni werd zijn bureau benaderd met de opdracht. De ontwerpers die aanvankelijk de klus hadden aangenomen, waren er samen met het museum niet uitgekomen.

Hoe hij terughoudendheid als leidraad voor de vormgeving heeft uitgewerkt? ‘Ik vergelijk het maar met een tentoonstelling die we eerder maakten, voor het Anatomisch Museum, van menselijke delen op sterk water. Als je dat ziet, heb je meteen de neiging om het nog dramatischer te maken, bijvoorbeeld door er een lichtje op te zetten dat veel schaduw veroorzaakt. Maar daarvoor moet je oppassen.’ Zo werkt het met deze tentoonstelling ook. ‘Voorwerpen die van zichzelf al drama en een lading hebben, moet je ontzielen. Dat kun je doen door ze schaduwloos te verlichten. Beperkt kleur en geluid te gebruiken. En we hebben gekozen voor horizontale vitrines voor alle kleine voorwerpen – van tijdschriften, dolken, SS handboeken tot hakenkruizen. Dat is minder ‘in your face’ dan een verticale presentatie.’

Bond van Duitse meisjes danst tijdens de Rijkspartijdag in 1938. Beeld Getty Images

Hij zag een paar dagen geleden voor het eerst het nazidrukwerk dat in die vitrines komt te liggen. ‘Ongelooflijk hoe schoon en onbeduimd het er nog uitziet. Je proeft de actualiteit als je ernaar kijkt, alsof het vandaag op de deurmat kan vallen. Ik wil dat je als bezoeker denkt dat je in het nu rondloopt. Ik heb gepleit voor groot opgeblazen foto’s aan de wanden, van het Duitse landschap waarin het nazisme zich als schimmel verspreidt. Dat je bij een beeld van een stad eerst nog denkt: wat leuk, een tram en een markt en aardige mensen op straat. Tot je in een hoek van het beeld een vlag met een hakenkruis ziet. Aan de hand van die alledaagse foto’s kun je het beste laten zien hoe het nationaal-socialisme zich langzaam een plek in het alledaagse bestaan verwerft. Het moet een waarschuwing zijn: dit kan weer gebeuren.’

Verbetering: In een eerdere versie van dit artikel werd door een woordvoerder van het Design Museum Den Bosch ten onrechte gesteld dat Arthur Graaff van de antifascistenbond AFVN een bruikleengever mailde met de woorden ‘weet u dat u werk heeft uitgeleend aan een nazi?’. Wel waarschuwt Graaff in zijn mail aan het Deutsches Historisches Museum voor een tentoonstelling waarin nazi-items worden losgekoppeld van de genocide, voor ‘de ongevoeligheid’ van de museumdirecteur ‘voor het leed van nabestaanden van nazi-slachtoffers’ en roept op elk contact met de directeur en zijn museum te verbreken.

ARNO BREKER

Van Arno Breker, de favoriete beeldhouwer van Hitler, worden in de tentoonstelling drie beelden getoond. Die stonden in de tuin van de villa van Breker, thans bewoond door zijn zoon en dochter. Almar Seinen: ‘Het is een voorbeeld van lastig erfgoed waar de Duitse overheid geen raad mee weet, en de musea trouwens ook niet. Ze zijn niet opgenomen in kunsthistorische overzichten. De kinderen-Breker zeggen niet bezig te zijn de naam van hun vader te zuiveren. Ze willen alleen dat diens werk te zien is.’

RECENSIE: ‘HET STIJLBOEK VAN HET KWAAD’

Het is onmogelijk om door de nazi-tentoonstelling in het Design museum Den Bosch te lopen zonder te huiveren. Ook het Kwaad is ontworpen, dat wisten we al, maar nu is het [op aanraakafstand](#).